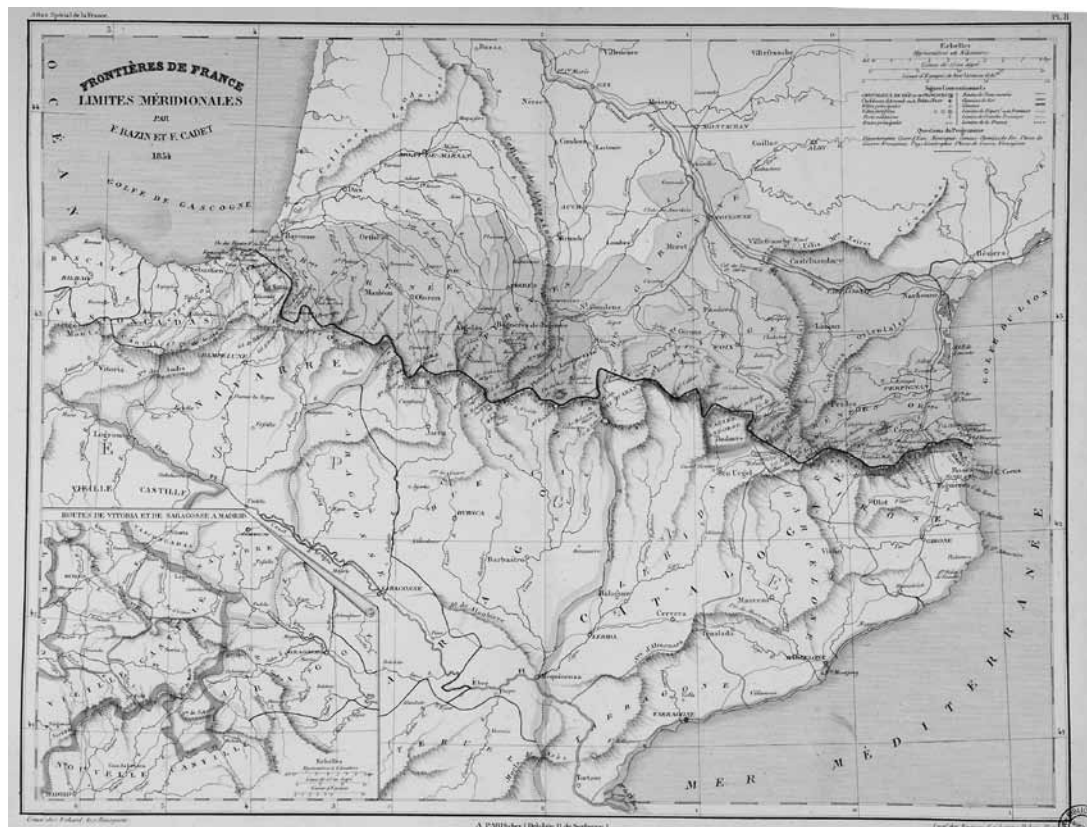

La fugida de jueus a través del Berguedà.

Guies i xarxes d'evasió

Durant la Segona Guerra Mundial, un mínim de 80.000 refugiats travessaren els Pirineus des de França i Andorra amb l'objectiu de fugir de la barbàrie nazi o per combatre, des d'Anglaterra o el nord d'Àfrica, al costat dels aliats. En la major part dels casos, Espanya fou només un lloc de pas per aquestes persones. El grup majoritari el formaven els francesos que, moguts pel seu patriotisme i la resistència als nazis, volien incorporar-se a l'exèrcit que els generals Giraud i De Gaulle organitzaven al nord d'Àfrica i fugir del Servei de Treball Obligatori (STO) que, a partir de la primavera de 1943, enviava a treballar a la indústria de guerra alemanya als nois en edat militar. En segon lloc trobem als refugiats jueus, de moltes nacionalitats, que fugien per supervivència de la persecució que els nazis havien endegat contra ells, tant a Alemanya i a Àustria com als països ocupats pel seu exèrcit a partir de setembre de 1939. Finalment, el tercer gran grup l'integren els militars aliats. En un primer període es tractava d'efectius desmobilitzats procedents dels països ocupats per l'exèrcit nazi, més endavant altres que fugien de presons i camps de concentració alemanys i, per últim, aviadors que després de ser abatuts en el front de guerra perseguïen reincorporar-se als combats des d'Anglaterra(1).

Al finalitzar la Primera Guerra Mundial la situació dels jueus que vivien a Europa començà a complicar-se coincidint amb un important auge del nacionalisme i l'antisemitisme provocat pel propi desenllaç de la "Gran Guerra" i la depressió econòmica dels anys següents que culminà amb la crisi

de 1929. Al 1933, l'ascens al poder de Hitler a Alemanya representà el punt de partida de la persecució dels jueus que residien al país. Les "Lleis de Nuremberg" de 1935 i un número important de legislació antisemita de tot tipus institucionalitzaren l'assetjament plenament planificat i organitzat, que a partir de 1938 s'amplià a Àustria i a la regió txecoslovaca dels Sudets després de l'annexió d'ambdós territoris al Reich. Entre 1933 i 1945, només al territori del Reich s'emeteren prop de 2.000 ordenances i decrets contra els jueus (2).

Amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, el 1 de setembre de 1939, l'expansionisme alemany porta a l'exèrcit nazi a ocupar,

entre d'altres països, Polònia, Holanda, Bèlgica i França. Aleshores la persecució es trasllada als països ocupats i ho fa en diverses i successives formes: comandos mòbils, guetos, camps de concentració i camps d'extermini, que condueixen a l'Holocaust. Dels aproximadament nou milions de jueus que vivien en aquests països, dos de cada tres van morir. Per la seva part, un número indeterminat aconseguí fugir de l'Europa en guerra i la Península Ibèrica esdevé, per a entre 15.000 i 20.000 jueus, la penúltima frontera abans de la seva salvació.

Entre 1939 i 1940 es tractava de famílies residents a països ocupats per l'exèrcit alemany que disposen de recursos i permisos

Mapa francès on es mostra dibuixada la frontera entre els departaments francesos dels Pirineus i les províncies espanyoles, així com el camí que travessava d'est a oest les muntanyes pirinenques. "L'atlas spécial de la France", es conserva a la Biblioteca de Baiona.

d'entrada a la seva destinació que acostumava a ser el continent Americà. Arriben a les duanes habilitades i creuen la Península Ibèrica sense cap sobresalt. Entre 1941 i 1943 seran famílies refugiades a França que fugen davant l'encaçament a que són sotmesos pel govern de Vichy que executarà dos espectaculars ràtzies al juliol i agost de 1942 apressant a milers de jueus residents a tot

Amb la inauguració, el 14 de juliol de 1914, de la línia ferroviària que connectava la Vall d'Aran amb Marinhac (França), el recorregut de 15 quilòmetres, que arribava fins a Pont de Rei, aspirava ser un revulsiu per a la vall del Garona, i es va convertir en un trajecte turístic. Durant la II Guerra Mundial fou una porta d'entrada de refugiats europeus.

el país. L'ocupació alemanya de la França de Vichy i l'arribada dels nazis als Pirineus el 11 de novembre de 1942 marcarà un nou punt d'inflexió. En aquest moment, els jueus que encara romanien al sud de França van veure perillar el seu refugi i decidiren creuar a la desesperada cap a l'Estat Espanyol. Finalment, a partir del 1944 els jueus que fugen de l'Europa en guerra eren joves que romanien amagats a França i infants els pares dels quals els havien confiat a organitzacions d'ajut jueves. En aquesta darrera fase, un cop s'havia articulat una incipient resistència jueva a França, es crearan xarxes d'evasió amb la missió específica de portar sans i estalvis a aquests joves i nens la destinació dels quals fou el llavors protectorat britànic de Palestina.

La comarca del Berguedà, situada estratègicament entre el Pirineu i el Prepirineu, era un dels territoris naturals de pas de les rutes que des del Principat d'Andorra i França es dirigien a la ciutat de Barcelona on tots els evadits volien arribar per demanar ajut als consolats aliats. El fet de que al Berguedà es trobessin les estacions de ferrocarril més properes al Pirineu feu que fos un lloc encara més concorregut per aquells que cercaven una ràpida aproximació a la Ciutat

Comtal (3). Es tractava de rutes habitualment utilitzades pels contrabandistes, per tant molt transitades i prou conegudes pels habitants de la comarca.

Molts contrabandistes habituals passaran a dedicar-se en aquests anys al pas de persones. Amb aquesta lògica, la comarca del Berguedà aportà a molts dels guies que acompanyaren als fugitius atès que a pobles com Saldes, Gisclareny, la Pobla de Lillet, Cercs, Castellar de n'Hug o Guardiola de Berguedà l'ofici de contrabandista estava força arrelat. Només a Castellar de n'Hug es detingueren, al menys, entre 1940 i 1944, a les següents persones acusades de pas clandestí de fronteres: Joan Vilalta Orriols, Joan Espinet Prat, Salvador Orriols Maurell ("Galipot"), Joan Checa Orriol ("Joan de París"), Pere Rusiñol Clotet, Joan Sabater Roig, Joan Alberni Obiols ("Torn"), Josep Alsina Puig ("Vicenc"), Isidre Vilalta Rosiñol

El pic del Carlit, i tot el seu massís, avui un dels més transitats pels excursionistes i amants de la muntanya fou també camí de contraban de tot tipus de mercaderies, també de persones.

("Feliu") i Josep Vilalta Orriols ("Parrot").

Aquests passadors s'integraven en les anomenades xarxes d'evasió, encarregades de conduir als refugiats des de qualsevol punt d'Europa fins els Pirineus i, fins i tot, creuar la Península Ibérica en direcció a Portugal. Els serveis secrets aliats (britànics, belgues, holandesos i nord-americans) esmerçaran molts esforços i recursos econòmics per bastir aquestes fileres que havien de permetre a milers de persones abandonar la zona en guerra. Els contrabandistes copsaren en aquesta nova activitat una manera d'obtenir uns guanys més elevats que transportant productes d'Andorra tot i que

assumien un risc molt superior en el cas de que fossin detinguts. També formaran part d'aquestes fileres persones vinculades a partits polítics i a organitzacions sindicals (CNT, PSUC, Estat Català, POUM, Front Nacional de Catalunya, etc.), exiliades a França i contraris al franquisme que veien en la victòria aliada a la guerra una probable caiguda del règim franquista. Altres, ho faran per raons humanitàries. La voluntat d'ajudar a persones que es trobaven en una situació límit motivà la col·laboració de veïns residents a banda i banda dels Pirineus. Fins i tot s'involucren en aquestes activitats persones

La Farga de Moles, documentat amb aquest topònim des del s. XVII quan s'hi va construir una Farga de ferro, ha estat sempre un lloc molt estratègic, ja que controla els camins de les valls de la Valira i de Sant Joan, i una frontera, entre Andorra i Espanya.

La Seu d'Urgell fou el lloc on va viure els últims anys de la seva vida Joan Català Balaña, que durant la II Guerra Mundial va ajudar desenes de perseguits a fugir del nazisme a través d'Andorra i la Cerdanya i va protagonitzar constants i espectaculars evasions de les presons franquistes. Va morir el l'any 2012 a l'edat de 99 anys.

addictes al règim franquista com el cas del tinent d'alcalde de Bagà, Luis Porcar que acollia a casa seva a grups d'evadits que hi menjaven i descansaven i, posteriorment, es dirigien a Barcelona.

Les rutes principals que recorrien pel Berguedà partien de la Cerdanya francesa, habitualment des de la localitat d'Osseja. A Osseja els refugiats descansaven, en domicilis particulars o en l'Hotel Imbern abans de continuar el trajecte. L'ambaixada alemanya a Madrid era coneixedora de tot el que succeïa al voltant d'aquesta petita vila ceretana. En concret, a l'agost de 1942, denuncia davant el Ministre d'Afers Exteriors espanyol, la tasca d'alguns exiliats espanyols que vivien a la zona i de veïns del poble: Florencio Rios ("El Valencia"), Juan Sanz, ("El Maño"), les germanes Maranges, Simón de Palau i els germans Calvet, aquests darrers propietaris d'un hotel. Un cop a Catalunya, alguns camins recorrien per la collada de Toses fins a Castellar de n'Hug o la Pobla de Lillet i d'allí a Berga. En ocasions, es prenia una ruta alternativa fins a Ripoll. Sembla que l'itinerari passava per la collada de Toses era menys vigilada que la majoria dels altres camins per la qual cosa els guies, sempre assabentats d'aquests detalls, aprofitaven aquesta circumstància per incrementar el pas per aquella zona. Eren rutes secularment utilitzades per contrabandistes, on es trobaven masies que allotjaven a les expedicions i on els guies obtenien informació sobre la vigilància que efectuava la Guàrdia Civil. Amb aquestes dades, escollien el camí que els portava a la propera destinació. De tota manera, cal dir que eren

anys de control i vigilància absoluta dels camins i sobretot dels desplaçaments de la població. Al Berguedà, la Guàrdia Civil, encarregada de patricular per camins i carreteres, comptava amb casernes a la Pobla de Lillet, Saldes, Cercs-la Consolació, Berga, Gironella, Puig-reig i Balsareny. Altres fileres que també partien d'Osseja anaven a Puigcerdà i d'allí a Berga o a Guardiola on podien pujar al ferrocarril que els duia a Barcelona. A Berga, la mateixa ambaixada alemanya, denuncià que tenia sospites que el religiós Francesc Maria Piquer Pellicer, de l'Ordre Menor de Sant Francesc, es dedicava a ajudar als evadits.

El Principat d'Andorra jugà un paper determinant en el funcionament de les xarxes d'evasió. Els serveis secrets aliats reclutaren en aquest petit estat pirinenc a persones preparades per desafiar tots els perills que comportava la tasca de guia. Persones disposades, sigui per ideals o sigui per diners, a enfrontar-se a les dificultats de creuar els Pirineus travessant llargs i difícils colls de muntanya, a resistir les inclemències meteorològiques, o la vigilància de la Gestapo o la Guàrdia Civil. A més es tractava de persones experimentades, doncs alguns ja havien treballat de guia durant la Guerra Civil espanyola i altres portaven mesos dedicant-se al contraban.

Un dels personatges clau en l'organització d'aquestes fileres a Andorra fou Francesc Viadiu Vendrell (Solsona, 1900 - Sant Llorenç de Morunys, 1992). Antic alcalde de Solsona i Diputat al Parlament de Catalunya durant la Segona República s'havia exiliat a Andorra on col·laborava amb

Llibre de la presó de Sort on es van anotar els noms dels refugiats que eren capturats pels camins del Pallars i empresonats en aquella petita presó, avui convertida en museu.

els serveis d'espionatge britànics. Viadiu comptava amb diversos col·laboradors que conduïen als refugiats fins a Barcelona en un viatge que podia durar entre set o vuit dies, caminant sempre de nit per no ser vistos, i descansant durant el dia. La ruta transitava per la serra del Cadí després de creuar el riu Segre pel Pont d'Arsèguel. Un cop a Josa continuaven fins l'Espà (Berguedà) per anar a la Corriu (Solsonès) i a la masia de Cor-de-Roure (Berguedà) on descansaven durant tot el dia. Finalment, empraven el camí cap a Sallent i després de travessar les muntanyes de Sant Llorenç del Munt arribaven a Sabadell des d'on es dirigien a Barcelona en ferrocarril. La destinació, com en tots els casos, era el Consolat Britànic, a la plaça Urquinaona (4).

Altres rutes que sortien d'Andorra creuaven el Cadí fins a Gósol i Saldes on alguns cops s'utilitzava com a mitjà de transport

un camió que transportava carbó fins a Guardiola de Berguedà. Cal Brau a Guardiola esdevenia un altre lloc central de l'actuació d'alguna de les xarxes que provenien d'Andorra. Allí dormien i menjaven abans d'anar a Manresa o a Sabadell que acostumaven a ser les ciutats de destinació abans d'efectuar el desplaçament a Barcelona.

Alguns dels guies que treballaven a Andorra eren originaris del Berguedà, de Gisclareny i de Castellar de n'Hug, bàsicament, però també d'altres pobles. S'hi havia refugiat en acabar la Guerra Civil espanyola i treballaven compaginant petites ocupacions al camp o a les fàbriques de tabac amb el contraban fins que substituïran alguna d'aquestes activitats pel pas de refugiats a la Península Ibèrica. Es el cas de Lluís Solà (Santa Eulàlia de Lluçà, 1916) que arribà a Andorra a l'hivern de 1939-1940 després de fugir d'Espanya per evitar incorporar-se al servei militar. Amb el contraban guanyava 500 pessetes per baixar 35 kg de tabac a Berga i de retorn a Andorra pujava llana. Entre 1940 i 1944 es dedicà a passar refugiats, especialment polonesos als que duia fins a Josa del Cadí. Allí altres

guies els conduïen fins al Consolat Britànic de Barcelona.

Un altre passador establert a Andorra fou Joan Peramiel Sivila (Síria, 1910-2010). Abans de la Guerra Civil espanyola havia estat membre de la Unió General de Treballadors (UGT) a la Colònia Palà de Navàs. En acabar la guerra s'exilia al Principat treballant de fuster tasca que compatibilitza amb viatges de contraban i, posteriorment, amb el pas de persones. Peramiel recollia els refugiats a la Massana, passava per Sant Julià de Lòria i entrava a Espanya evitant creuar la Seu d'Urgell. Per això es dirigia a les proximitats de Sant Joan Fumà o Alàs per continuar per la Vansa, Ossera, Coll d'Ares i Alinyà arribant a Cal Rajolí, una masia del terme municipal d'Olius. D'allí es dirigia a

Jacques Obradors, fill de Puig-reig i refugiat a la Cerdanya francesa després de la Guerra Civil espanyola, fou un altre dels passadors. L'any 1991 organitzà, juntament amb gent de la Cerdanya i de Castellar de n'Hug, la MARXA INTERNACIONAL DELS CONTRABANDISTES, entre Castellar de n'Hug i Osseja, alternativament. Ell va morir el desembre de 2011 però la marxa es manté: enguany, aquets 2015, es celebrarà la 25è i la 3a nocturna.

Osseja fou un dels punts d'entrada a la península, un lloc on, amb l'ajuda de passadors, es podia travessar "La Ratlla" nom amb que amb to burleta els habitants d'aquesta part de la Cerdanya anomenen la frontera.

Sant Mateu de Bages, la masia de Cal Sec i a Cal Pons de Castelltallat on tenia la seva base d'operacions i descans. Els grups de fugitius hi arribaven a primera hora del matí després d'haver caminat tota la nit. Allí descansaven un dia sencer per tal de recuperar forces. Posteriorment, Peramiel els duia a Rajadell o a Manresa, en aquest cas caminant unes cinc hores. A la capital del Bages agafaven el tren fins a Barcelona (5).

Un dels jueus que utilitzà els camins del Berguedà amb direcció a Manresa fou el polonès Louis Berger. Berger havia estudiat ciències químiques a Viena atès que no aconseguí plaça a les universitats del seu país a causa del "numerus clausus" que afectava als estudiants jueus. En finalitzar els seus estudis treballà en diverses fàbriques d'adobament, primer a Berlín i després a París. A la capital francesa contrau matrimoni amb una jueva també polonesa i l'any 1937 neixen les seves dues filles bessones. En esclatar la Segona Guerra Mundial s'enrola a la Le-

gió Estrangera. Al 1940, després de ser desmobilitzat, aconseguí passar a la zona lliure amb tota la família, establint-se a les proximitats de Lyon.

Al'any 1942, davant l'avenç de l'exèrcit alemany, Louis decideix fugir cap a Espanya mentre la seva esposa i les dues filles resten amagades a França. Arriba acompanyat per un guia i és detingut per una parella de guàrdies civils a les proximitats de Manresa. Tot seguit inicià un llarg recorregut per les presons franquistes que el dugué a la presó Model de Barcelona i, més tard, al camp de concentració de Miranda de Ebro (Burgos) on es tancava a tots els nois en edat militar, compresos entre els 18 i els 40 anys. Fou mercès a les gestions del American Joint Distribution Committee i el seu delegat a Barcelona, Samuel Sequerra, que aconseguí sortir del camp. El *Joint* el porta a Barcelona on s'allotja a la pensió Urbis, junt amb d'altres jueus, que esperaven la documentació per emigrar a un tercer país. Berger fou dels pocs refugiats jueus que aconseguí establir-se a Barcelona. Muntà una fàbrica d'adobament a Badalona. No fou fins l'any 1946, finalitzada la Segona Guerra Mundial, quan la família aconseguí reagrupar-se a la Ciutat Comtal després de quatre anys de separació (6).

A Puigcerdà, passadors i refugiats, agafaven el tren que els portava a Barcelona.

Berga, lloc d'acollida de refugiats

La ciutat de Berga esdevingué el lloc de pas de molts dels refugiats procedents de França i Andorra. Un dels personatges clau dins la resistència organitzada al sud de França era fill de Berga i, per tant, el seu coneixement de les rutes que conduïen a la capital del Bergadà tingué molt a veure en que fossin utilitzades abastament. Es tracta de Josep Ester Borràs (Berga, 1913 – Alès, 1980), conegut com "Pep de Cal Minga". Ester havia treballat al sector tèxtil i fou militant de les Juventudes Libertàries i de la CNT. A l'acabar la Guerra Civil s'exilia a França i com tants militants llibertaris s'estableix a Toulouse, la capital de la resistència, on treballava per la reorganització de la CNT. Després de la caiguda de França, al juny de 1940, comencen a organitzar-se les xarxes d'evasió per conduir a resistents i militars desmobilitzats cap a la Península Ibèrica. A Toulouse, Ester coincideix amb un

Per evitar els controls també seguien a peu fins a l'estació de Guardiola de Berguedà, procedents d'Osseja o també d'Andorra, via Sant Llorenç de Morunys o Bellver.

altre dirigent anarquista, el mestre aragonès Francisco Ponzán Vidal (Oviedo, 1911-Buzet-sur-Tarn, 1944) amb qui començarà a col·laborar ben aviat. Ponzán organitza un grup de guies i passadors d'informació al servei de l'anomenada xarxa Pat O'Leary creada per l'Intelligence Service britànic. Els orígens d'aquesta xarxa es situen a Marsella i pren aquest nom del pseudònim d'un dels seus màxims responsables, el general de divisió i metge belga Albert Guérissse. Es calcula que el grup de Ponzán i, per extensió la xarxa Pat O'Leary aconseguiren salvar a unes tres mil persones (7). Entre els seus guies més destacats, a més del propi Ester, trobem a Joan Català Balanyà, Floreal Barberà Blanch, Agustín Remiro i Vicente Moriones.

Els guies de Ponzán operaven per tots els Pirineus però bona part de les conduccions passaven pel Berguedà. Després de sortir del departament d'Ariège, anaven fins a la Cerdanya a través d'Osseja. Una de les rutes que arribava a Berga, travessava els Rasos de Peguera i altres ho feien per Sant Llorenç de Morunys, Gósol o Castellar de n'Hug. Altres expedicions podien anar a Ripoll i continuar fins a Vic.

Joaquim Baldrich i Alberto Curiel

Un dels passadors que actuava des del Principat d'Andorra i

conduïa els seus grups a través del Berguedà fou Joaquim Baldrich (1919-2012). Baldrich era fill d'uns pagesos de Pla de la Cabra, l'actual Pla de Santamaria (Alt Camp). Militant de la CNT des d'abans de l'esclat de la Guerra Civil espanyola, va anar voluntari a la guerra formant part de la columna "Tierra y Libertad" on coincidí amb Josep Ester i més tard de la 77 Brigada de l'Exercit de la República. En acabar la Guerra Civil s'exilia a Andorra on arriba l'agost de 1939. Allí treballà una temporada de pagès fins que passa a dedicar-se al contraban atret pels importants guanys que generava aquesta activitat.

En un dels viatges en que portava productes de contraban a Barcelona, a l'alçada de la collada de Toses va trobar-se un grup d'estrangers perduts i desorientats que li van demanar ajut. Ell els va acompanyar fins a Cal Brau,

Joaquim Baldrich Forné va néixer l'any 1916 a Pla de Cabra (Baix Penedès) i va morir a Andorra el 3 e gener de 2011, a l'edat de 95 anys. (FOTO: ARXIU J. CALVET)

a Guardiola de Berguedà i els va comprar els bitllets de tren perquè anessin fins a Barcelona. Després de parlar de l'assumpte amb un conegut seu que vivia a Ussat-les-Bains (Ariège) i que es dedicava a ajudar grups d'evadits que volien entrar a Espanya, s'integrà a la xarxa d'evasió que dirigia a Andorra Antoni Forné (8).

Els itineraris que utilitzava per anar a Barcelona eren força variats però confluen a l'estació de ferrocarril de Manresa. A vegades sortia pel Mas d'Alins (Sant Julià de Lòria), cap a Sant Joan Fumat, Castellciutat, La Vansa i Tuixén per dirigir-se, per la conca del Llobregat, cap a la capital del Bages. Evitaven gairebé sempre els pobles i s'aturaven en masies on trobaven acolliment i compllicitat. Un altre itinerari s'iniciava a Encamp, per la portella de Joan Antoni i els Pessons, i anaven cap a Ger i Alp. Alguns cops van agafar el tren en aquesta localitat de la Cerdanya. Altres vegades continuaven cap a Toses i Guardiola de Berguedà. Allí dormien i menjaven a Cal Brau. Finalment, arribaven a Manresa on passaven just al costat de la fàbrica Pirelli per anar fins a l'estació i agafar el tren que els havia de dur a la Ciutat Comtal.

El consolat britànic pagava 3.000 pessetes per cada persona que arribava a Barcelona. D'aquesta important quantitat de diners calia descomptar, però, les diferents despeses del viatge, bitllets, manutenció en masies, roba i suborns, i repartir-ho entre els diversos membres de la línia. Baldrich passà a molts militars aliats i també a jueus. Entre aquests jueus es trobava Alberto Curiel Palacci, nascut a Esmirna (Turquia) l'any 1904. De nacionalitat francesa doncs residia a París des del 1920 després de quedar-se orfe, fou mobilitzat a l'esclatar la Segona Guerra Mundial caient presoner de l'exèrcit alemany. Va escapar-se cap a la França de Vichy i, posteriorment a Toulouse on contactà amb una organització de passadors. A Barcelona tenia un oncle que era propietari del laboratori farmacèutic Curiel S.A, ubicat al carrer Aragó núm. 228 on s'elaborava el llavors famós i conegut "Jarabe Famel" recomanat per refredats i bronquitis.

Curiel es va establir a Barcelona ciutat en la que morí l'any 1982. Agraït per aquest imprescindible ajut que el va permetre fugir de l'Holocaust, en el seu testament va llegar un nínxol al guia Joaquim Baldrich (9).

Notes

- (1) Una visió general sobre els refugiats que es refugien a Espanya pot seguir-se a: Josep Calvet, *Les muntanyes de la llibertat*, L'Avenç, 2008.
- (2) Josep Calvet, *Huyendo del Holocausto. Judíos evadidos del nazismo a través del Pirineo de Lleida*, Editorial Mileno, 2014.
- (3) Josep Calvet, "El Berguedà. Camí als Pirineus, camí a la llibertat", a *L'Erol*, núm. 114, 2012, pp. 27-29.
- (4) Sobre les xarxes d'evasió que operaven al Principat d'Andorra vegeu: Josep Calvet – Annie Rieu – Noemí Riudor, *Xarxes d'informació i d'evasió al Pallars, l'Alt Urgell i Andorra durant la Segona Guerra Mundial*, Garsineu Edicions, 2012.
- (5) Jaume Serra – Lluís Len – Josep M. Vila i Jaume Perarnau, «Cal Pons de Castellallat, una base de maquis i de les xarxes d'evasió. Entrevista a Josep Clotet i Puig» a *Dovella*, 2001, p. 19-23.
- (6) Entrevista amb Denise Papo, de soltera Berger, dins del projecte «Perseguits i Salvats: la fugida de refugiats jueus durant la Segona Guerra Mundial a través dels Pirineus i Barcelona» desenvolupat per la Diputació de Barcelona dins del marc del programa «Europa con los Ciudadanos» promogut per la Unió Europea.
- (7) Sobre el grup Ponzán vegeu: Antonio Téllez, *La red de evasión del Grupo Ponzán*, Virus editorial, 2006.
- (8) Sobre el paper d'Andorra en el pas de refugiats durant la Segona Guerra Mundial vegeu: Claude Benet, *Guies, fugitius i Espies. Camins de pas per Andorra durant la Segona Guerra Mundial*, Editorial Andorra, 2009.
- (9) Entrevista amb Eleonore Curiel dins del projecte «Perseguits i Salvats: la fugida de refugiats jueus durant la Segona Guerra Mundial a través dels Pirineus i Barcelona» desenvolupat per la Diputació de Barcelona dins del marc del programa «Europa con los Ciudadanos» promogut per la Unió Europea.

Josep Calvet
Historiador